

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК159.9.07:303.094.6

DOI:

Жовтянська Валерія Вікторівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

VZhovtianska@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОДИЧНОГО НАПРЯМУ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОГНОСТИКИ

Метою статті було визначення психологічних засад моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку. Моделювання разом з екстраполяцією та експертними методами належить до найбільш загальних методичних напрямів соціальної прогностики. У літературі ж наразі більше уваги приділяється екстраполяції та експертним методам, незважаючи на вади й обмеження, властиві цим методичним напрямам порівняно з моделюванням. Причина цього полягає в тому, що моделювання вимагає визначення сутнісних причин розвитку соціальних процесів, що є проблемною зоною в сучасній науці. У статті на основі теоретичного аналізу обґрунтовується теза про те, що моделювання процесів соціального розвитку має базуватися на розумінні його психологічних механізмів і чинників. Це пов'язано з тим, що в онтологічному сенсі суб'єктом цього розвитку є людина як член суспільства, а тому саме змісти психічного життя членів соціуму визначають вектор суспільних змін. Водночас у моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з тією вихідною позицією, до якої буде прикладено вектор подальшого соціального розвитку. У практичному плані розроблення прогностичних моделей соціального розвитку передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток. За такої умови короткострокові і середньострокові прогнози визначення вектора розвитку суспільства можуть базуватися на поточних замірах цих характеристик. Прогнозування соціальних змін на більш масштабну часову перспективу вимагає узагальнених моделей соціального розвитку, які б враховували і часові зміни в самих психологічних характеристиках. Описані психологічні засади можуть бути безпосередньо використані для розроблення прогностичних моделей процесів соціального розвитку, що становить перспективу подальшої роботи і визначає практичне значення дослідження.

Ключові слова: соціальне прогнозування; моделювання; психологічні чинники; психологічні механізми; соціальний розвиток.

PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF MODELING AS A METHODOLOGICAL AREA OF SOCIAL FORECASTING

Valeria V. Zhovtianska

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Senior Research Associate
of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

VZhovtianska@gmail.com

The article aimed to identify the psychological foundations of modeling social phenomena to predict their development. Modeling, extrapolation, and expert methods are the most common methodological areas of social prognosis. The literature now pays more attention to extrapolation and expert methods, despite the inherent shortcomings and limitations in these methodological areas compared to modeling. This is because modeling requires identifying the fundamental causes for social processes, which is a problem area in modern science. Based on theoretical analysis, the article substantiates the thesis that the modeling of social development processes should outline the understanding of its psychological mechanisms and factors. Since, in the ontological sense, the agent of this development is a person as a member of society, it is the content of the mental life of society members that determines the vector of social change. At the same time, when modeling social processes, it is crucial to consider the cultural achievements of a particular society, which can be identified with the initial position to which the vector of further social development will be applied. In practical terms, the design of prognostic models of social development involves the identification of psychological characteristics important for determining the functioning of society and understanding the psychological mechanisms through which these characteristics affect social development. Besides, short-term and medium-term forecasts for determining the vector of development of society can be based on current measurements of these characteristics. Forecasting social changes for a more significant time perspective requires generalized models of social development, which would take into account time changes in the psychological aspects. The psychological principles described in the article can be directly used in the design of prognostic models of social development processes, which is a prospect for further work and determines the practical value of the study.

Keywords: social forecasting; modeling; psychological factors; psychological mechanisms; social development.

Постановка проблеми. Проблема прогнозування соціальних процесів залишається однією з найскладніших для сучасної науки. І тут можна вказати принаймні три причини. По-перше, це складність і багатофакторність соціальних систем, які до того ж постійно взаємодіють з іншими соціальними системами – такими ж складними і багатофакторними. Тому дуже важко навіть теоретично врахувати всі чинники, які можуть вплинути на майбутній розвиток подій. По-друге, оскільки суспільство – це, у кінцевому підсумку, організована певним чином група індивідів, то проблема прогнозування соціальних процесів є дотичною до проблеми свободи волі. Якщо дії наділеного свободою волі суб'єкта є індетермінованими, то постає філософське питання, наскільки вони, в принципі, є передбачуваними. Тим більше це стосується можливостей передбачення поведінки цілої групи індивідів. Нарешті, третя причина пов'язана з відносно невисоким рівнем наших знань про механізми і закономірності розвитку соціуму.

Наскільки проблема прогнозування соціальних процесів є складною в теоретико-методологічному ракурсі, настільки ж вона важлива в ракурсі практичному. Наукове прогнозування суспільного розвитку є основою для запобігання ризикам на цьому шляху, що набуває особливої актуальності в умовах тих складних викликів, які переживають сучасна

Україна і сучасний світ загалом. Це вказує на важливість теоретичного аналізу методології прогнозування соціальних процесів, а також тих наукових засад, на яких ця методологія будується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість напрацьованих методів прогнозування, загальних методичних підстав для його здійснення насправді є не так багато (Коваленко, 2002). Насамперед тут можна виділити екстраполяцію як спосіб прогнозування, який передбачає продовження на майбутнє спостережуваних тенденцій. Для цього методу, або, краще сказати, цілого методичного напрямку, створено вивіреним математичний апарат, що дає змогу найбільш точно визначити функції, які якнайкраще апроксимують наявну послідовність кількісних показників. Обрахування значень отриманої функції на деякому проміжку часової перспективи є підставою для здійснення прогнозів. Зазначимо, що екстраполяції можуть підлягати не лише кількісні, а і якісні характеристики соціальних явищ, а сама вона не обов'язково спирається на строгі математичні розрахунки.

Другим методичним напрямом здійснення прогнозування є заснована на інтуїції і досвіді думка експертів. М. Згуровський (2002) вважає, що експертні методи дають змогу репрезентувати те майбутнє, яке не можна розглядати як продовження попередніх тенденцій, адже воно набуватиме якісно нових форм і структур. Але тут треба уточнити, що це може бути цілком слушним, якщо говорити про творчу експертну інтуїцію. Якщо ж ідеться про прогнозування суто на основі експертного досвіду, то тут, мабуть, можна погодитися з В. Матвієнком (2000), який визнає, що цей випадок є тією самою екстраполяцією, тобто продовженням на майбутнє раніше зафіксованого ряду спостережень.

Третім методичним напрямом створення прогнозів є моделювання досліджуваних явищ. У його основі лежить визначення механізмів і чинників, що зумовлюють їхній розвиток. У соціальній прогностиці в цьому контексті зазвичай ідеться про факторні (інакше – аналітичні) моделі, які описують характер розгортання тих чи інших процесів залежно від низки вхідних даних (Матвієнко, 2000).

Наразі в літературі, присвяченій соціальному прогнозуванню, найбільше уваги приділяється екстраполяції та експертним методам (Згуровський, 2002; Матвієнко, 2000; Снитюк, 2008; Сухарев, 2009). Проблема полягає в тому, що ці методичні напрями створення прогнозів мають суттєві недоліки та обмеження. Екстраполяція, яка за визначенням пролонгує на майбутнє наявні тенденції, не спроможна передбачати якісні зміни, а тому є недостатньо релевантною для довгострокових прогнозів. Фахівець з математичних методів прогнозування М. Сухарев з цього приводу зазначає: «Формальні методи виявляються корисними, коли прогноз будується на базі статистичної інформації. У такому разі зазвичай вважають, що умови в майбутньому на момент прогнозу не надто сильно відрізняються від наявних умов і ретроспективи, якій відповідає накопичена інформація. Однак в епоху змін, турбулентної зміни обставин у країні та у світі фактична екстраполяція поточного стану справ на майбутнє стає малопереконливою. Для прогнозування в царині економіки, енергетики, техніки і технологій залишається ще один шлях – скористатися експертними знаннями, спертися на інтуїцію і досвід спеціалістів» (Сухарев, 2009, с. 144).

Але інтуїція та досвід експертів як методична підстава для створення прогнозів також має свої вади. Головна з них полягає в тому, що валідність таких методів загалом є бездоказовою. Я тут не говорю про результати експертних опитувань як таких. Фахова думка може базуватися на знанні наявних тенденцій або механізмів розвитку певного явища. У цьому разі дані експертного опитування в знятому вигляді міститимуть результати застосування екстраполяції або моделювання. Я тут говорю про ті випадки, коли в експерта немає цих результатів або їх недостатньо для виконання прогностичних завдань і він змушений покинути поле конкретних фактів та аналітики й вдатися до евристичних прогнозів, базуючись на власному досвіді та інтуїції. Звісно, інтуїтивно-досвідні прогнози, або, краще сказати, передбачення, зовсім необов'язково мають бути помилковими, але вони є необґрунтованими в науковому сенсі.

Моделювання як методична підстава створення прогнозів позбавлене вищезазначених вад та обмежень. Утім, дослідники звертаються до нього порівняно нечасто, оскільки цей методичний напрям вимагає визначення сутнісних причин розвитку соціальних процесів, що, як уже було зазначено, є проблемною зоною в сучасній науці. Але переваги моделювання для цілей соціальної прогностики (і прогностики взагалі) настільки вагомими, що цей шлях заслуговує на значно більшу увагу науковців.

Річ у тім, що лише розуміння внутрішніх механізмів і рушійних чинників певного явища дає змогу створювати обґрунтовані прогнози щодо його розвитку на майбутнє. Екстраполяція охоплює лише зовнішні, формальні закономірності, що без розуміння суті процесів – причинно-наслідкових зв'язків, які стоять за подіями, ніколи не дасть гарантії, що ці закономірності будуть пролонговані на той чи інший період часу. Ще менше гарантій щодо прогнозів на майбутнє забезпечують інтуїція і досвід. Моделювання базується на розумінні причинно-наслідкових зв'язків, а тому є підґрунтям для визначення сутнісних закономірностей досліджуваних процесів. Таке визначення об'єктивних причин і наслідків у ряду подій пов'язане з розумінням самої природи явищ та є основним завданням науки.

А тому саме моделювання видається тим перспективним напрямом, навколо якого мають бути зосереджені зусилля вчених-прогнозистів. Його реалізація вимагає аналізу механізмів розвитку соціальних явищ і подальшого визначення закономірностей цього розвитку. До цього складного завдання наразі більшою мірою докладають свої зусилля філософи і соціологи та, на жаль, меншою мірою – психологи.

Визначити психологічні засади моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку – **мета** цієї роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки перевага в дослідженнях процесів суспільного розвитку наразі належить філософії та соціології, то представлені в сучасному науковому обігу механізми й чинники цього розвитку найчастіше напряму не стосуються психології людини. Останню саму розглядають як продукт розвитку суспільства, а її психічне життя – як похідну від внутрігрупової взаємодії, культури, дискурсивних практик, продуктивних сил і виробничих відносин тощо. Такий ракурс бачення ігнорує той факт, що суспільство поза конкретними індивідами є лише абстракцією і що реальним суб'єктом будь-яких соціальних зрушень є людина як член цього соціуму. Тому в кінцевому підсумку ніщо інше, як зміни в її уявленнях, настроях, мотивах, навичках є передумовою суспільного розвитку, а тому саме на психологію передусім має бути покладено обов'язок визначення його механізмів і чинників.

Розглядаючи змісти психічного життя членів суспільства як базовий чинник (точніше, цілий комплекс чинників) суспільного розвитку, я маю на увазі лише загальні засади моделювання соціальних явищ. Для того щоб говорити більш предметно про побудову конкретних моделей, треба з багатства психічного життя людини, тобто з множини її можливих психологічних характеристик, виокремити ті, які важливі для визначення способу функціонування суспільства. За такої умови потрібно розуміти, чим саме вони важливі для функціонування суспільства, а отже, і яким чином вони впливають на суспільний розвиток. Це передбачає визначення психологічних механізмів, які стоять за цими процесами.

Сказане не означає, що аналіз соціальних процесів у кінцевому підсумку має звестися до психології індивідуальності і є своєрідною похідною від неї. Більш правильно сказати, що він не може ігнорувати сферу психічного життя, яке завжди належить конкретній людині – індивіду. Однак дослідження цього життя передбачає також і дослідження інтеріндивідуальної взаємодії, яка, з одного боку, уможливорює розвиток індивідуальної психіки, а з другого – сама здійснюється через неї. Тут ми безпосередньо переходимо до проблемного поля соціальної психології.

Варто уточнити, що дослідження інтеріндивідуальної взаємодії передбачає не лише аналіз міжсуб'єктної комунікації, а й взаємодію між людьми, опосередковану продуктами їхньої діяльності – культурним полем, яке уможливорює життя суспільства. Цей аспект украй

важливий для прогнозування соціальних процесів, оскільки визначає той бекграунд, на основі якого відбувається подальший суспільний поступ.

Отже, визначаючи психологічні засади моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку, можна сказати таке. В онтологічному сенсі суб'єктом соціального розвитку є людина як член суспільства. Це означає, що характер соціального розвитку визначається передусім змістами психічного життя членів певного соціуму. Тут ідеться про громадську думку, суспільні настрої, загальну освіченість, накопичені суспільні навички тощо. Саме змісти психічного життя – мотиви, уявлення, цінності, які домінують у соціумі, – визначають вектор суспільних змін. Водночас у моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з тією вихідною точкою, позицією, до якої буде прикладено цей вектор. З одного боку, вони актуально реалізуються в тих же уявленнях, мотивах, цінностях і навичках членів суспільства. Ця культурна складова повністю «знімається» сферою психічних феноменів, оскільки функціонує лише в ній і через неї. З другого боку, ці напрацювання реалізуються у сфері матеріального виробництва і вибудованих соціальних інститутах, і цей аспект життя соціуму вже не зводиться до сфери проявів психічного, хоча й безпосередньо залежить від цієї сфери.

Важливо також уточнити, що хоча в кінцевому підсумку людина як член соціуму (або, згідно з традицією радянської психології, – особистість) є суб'єктом соціального розвитку, це не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. Усвідомлення або неусвідомлення цього членами певного соціуму є важливою характеристикою соціуму з точки зору соціальної прогностики. Таке усвідомлення передбачає, що людина бере на себе певну відповідальність за те, що відбувається в суспільстві, і вважає себе активним соціальним агентом. Тому вона намагатиметься впроваджувати свої уявлення про те, яким має бути соціум і в якому напрямку він має рухатись, тими засобами, які для неї доступні. До речі, уявлення особистості про інструменти власного впливу на соціальний розвиток також є важливою характеристикою членів соціуму, яка може бути позначена як їхня соціально-політична компетентність і яку варто враховувати при соціальному прогнозуванні.

Отже, за умови усвідомлення членами суспільства власної суб'єктності щодо його розвитку цей розвиток стає полем докладання цілеспрямованих зусиль членів цього соціуму відповідно до їхніх уявлень про бажане майбутнє. Причому успішність досягнення поставлених цілей у цьому випадку напряму залежить від міри соціально-політичної компетентності суб'єктів перетворень. Тоді, якщо досліднику вдасться визначити, на які саме цілі спрямовані соціальні зусилля, а також оцінити міру соціально-політичної компетентності членів суспільства, прогнозування вектора подальшого соціального розвитку, принаймні в загальних рисах, видається загалом нескладним завданням.

Насправді ситуація є більш складною з урахуванням того, що усвідомлення власної суб'єктності як психологічна характеристика може бути виражена тією чи іншою мірою. Крім того, члени соціуму, напевно, відрізнятимуться мірою вираженості цієї характеристики, так само як вони відрізнятимуться за рівнем соціально-політичної компетентності і за тими уявленнями, які репрезентують для них бажане майбутнє. Це все, звісно, ускладнює завдання побудови прогностичних моделей і має бути враховано, коли йдеться про визначення вектора розвитку суспільства.

А втім, це ускладнення має швидше технічний характер. Більшим утрудненням під кутом зору проблеми прогнозування в цьому випадку є те, що заміри суб'єктності, компетентності або характеру уявлень членів соціуму робляться в конкретний момент часу. За такої умови ці психологічні характеристики не є константними, і визначення напрямку їхнього розвитку є окремим завданням. Відповідно, визначення вектора розвитку суспільства на основі таких замірів також стосується конкретного моменту часу, щодо якого прогнозуються зміни. Створені в такий спосіб прогнози релевантні лише для того часового періоду, у межах якого використовувані в прогностичних моделях характеристики можна вважати константними. Але оскільки для характеристик суспільної свідомості загалом

швидкі зміни не притаманні, то ці моделі цілком можуть використовуватися для короткострокових, середньострокових, а подекуди навіть довгострокових прогнозів.

А от щодо прогнозування соціальних змін на більш масштабну часову перспективу, то воно вимагає більш глобального підходу до розуміння чинників і механізмів соціального розвитку і, звісно, не може спиратися на поточні заміри психологічних характеристик. Утім, це не означає, що ці моделі не мають враховувати ці характеристики.

Прикладом такої моделі може бути представлена авторкою теоретична розробка, у якій розглядаються тренди розвитку сучасної цивілізації та базові психологічні чинники і механізми, які ці тренди визначають (Жовтянська, 2020). У межах цієї моделі основним трендом розвитку сучасного соціуму є поступова лібералізація суспільних відносин, а базовим чинником для цього – напрацювання культури критичного мислення і розвиток раціональності у формуванні уявлень про дійсність. За такої умови механізмом реалізації цього тренду є те, що розвиток раціональності зумовлює розвиток соціальної суб'єктності і поширення людиноцентричної системи цінностей, що, власне, стає підґрунтям формування ліберальних суспільних відносин. Водночас цей тренд треба розглядати як нелінійний, оскільки він завжди реалізується в протистоянні двох протилежних за змістом ідеологій – ліберальної і консервативної, а крім того, не виключає можливості реставраційних процесів та утворення тоталітарних суспільств.

І ще одне зауваження. Якщо члени соціуму не усвідомлюють себе суб'єктами соціального розвитку, то це не означає, що вони не є такими суб'єктами в онтологічному плані. Цей розвиток залежить насамперед від їхніх дій, а якщо виключити чинники зовнішнього втручання, природних змін тощо, то й повністю від їхніх дій. Якщо пересічні члени суспільства не відчувають себе соціальними суб'єктами і, відповідно, свідомо не спрямовують свої зусилля на суспільні зрушення, то основна роль у цих зрушеннях належатиме тим соціальним стратам або окремим індивідам, які свідомо беруть на себе роль соціальних суб'єктів. Зазвичай така роль у відносно «пасивних» суспільствах належить елітам.

Утім, якщо говорити про традиційні суспільства, то тут цілком можлива ситуація, коли жодна соціальна страта не усвідомлює повною мірою власної суб'єктності щодо суспільного розвитку і функціонування суспільства визначає переважно комплекс усталених норм. Але й такі суспільства не застраховані від соціальних зрушень, оскільки накопичення культурного досвіду приводить до приросту знань, удосконалення технічної бази і, як наслідок, економічного розвитку. Це ті чинники, які зрештою приводять і до соціальних перетворень, про що колись докладно писав К. Маркс (Маркс, & Енгельс, 1955). Але він не приділив увагу тому факту, що за розвитком виробничих відносин і так званих продуктивних сил стоїть розвиток уявлень і навичок у членів соціуму, тобто суто психологічні чинники.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В онтологічному сенсі суб'єктом соціального розвитку є людина як член суспільства, що означає, що змісти психічного життя членів суспільства відіграють роль базового чинника цього розвитку. Моделювання процесів соціального розвитку має базуватися на розумінні його психологічних механізмів і чинників, що є безпосереднім завданням соціальної психології. За такої умови розроблення прогностичних моделей передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток. Водночас у моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, котрі можна порівняти з тією вихідною позицією, до якої буде прикладено цей вектор подальшого розвитку. Розроблення конкретних прогностичних моделей соціального розвитку на основі представленого в роботі теоретичного аналізу становить перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел

- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Згуровський, М. З. (2002). Сценарний аналіз як системна методологія передбачення. *Системні дослідження та інформаційні технології*, 1, 5–15.
- Коваленко, А. О. (2002). *Політичний аналіз і прогнозування*. Київ: Науковий світ.
- Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, & Ф. Энгельс, *Сочинения*. Издание второе (Т. 3, с. 7–544). Москва: Политиздат.
- Матвієнко, В. Я. (2000). *Прогностика*. Київ: Українські пропілеї.
- Снитюк, В. Е. (2008). *Прогнозирование. Модели, методы, алгоритмы*. Киев: Маклаут.
- Сухарев, М. Г. (2009). *Методы прогнозирования. Серия: Прикладная математика в инженерном деле*. Москва: РГУ нефти и газа им. И. М. Губина.

References

- Kovalenko, A. O. (2002). *Politychnyi analiz i prohnozuvannia* [Political analysis and forecasting]. Kyiv: Naukovyi svit. (in Ukrainian)
- Marx, K., & Engels, F. (1955). *Nemetskaya ideologiya* [German ideology]. In K. Marx, & F. Engels, *Sochineniya [Works]*. Second edition (Т. 3, pp. 7–544). Moscow: Politizdat. (in Russian)
- Matviienko, V. Ya. (2000). *Prohnostyka* [Forecasting]. Kyiv: Ukrainski propilei. (in Ukrainian)
- Snityuk, V. E. (2008). *Prognozirovaniye. Modeli, metody, algoritmy* [Forecasting. Models, methods, algorithms]. Kyiv: Maklaut. (in Russian)
- Sukharev, M. G. (2009). *Metody prognozirovaniya. Seriya: Prikladnaya matematika v inzhenernom dele* [Forecasting methods. Series: Applied Mathematics in Engineering]. Moscow: Russian State University of Oil and Gas named after I. M. Gubina. (in Russian)
- Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykhohohiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of representations of reality]. Kyiv : Talkom. (in Ukrainian)
- Zhurovskiy, M. Z. (2002). *Stsenarnyi analiz yak systemna metodolohiia peredbachennia* [Scenario Analysis as a Systemic Foresight Methodology]. *Systems research and information technology*, 1, 5–15. (in Ukrainian)